

Per Linder
är naturvårds-
specialist vid
Statens Fastig-
hetsverk.

Skogsodlingsgränsen:

Omdebatterad 70-åring som lever vidare med nytt namn

Skogsodlingsgränsen skapades av Domänverket i början av 1950-talet för att underlätta restaureringen av de statliga skogarna i norra Sverige. Den var tänkt att vara tillfällig till dess man klarat av det största betinget. Men istället började den leva ett eget liv och gavs en vidare innebörd. Trots att den avskaffades av Domänverket redan 1982 lever den idag vidare i form av begreppet gräns för *fjällnära skog*.

DE SKOGAR SOM LIGGER I NORRA SVERIGE och skiljer fjället från de lägre liggande inlandsskogarna går ofta under benämningen "fjällnära skog". I dalgångarna rör det sig oftast om produktiv skogsmark, högre upp av fjällbarrskog och därovan fjällbjörkskog.

Alltsedan slutet av 1940-talet har utnyttjandet av dessa skogar diskuterats flitigt, till en början internt inom Domänverket, sedan 1970-talet mer allmänt. I denna artikel ska jag försöka beskriva några av turerna och besluten kring dessa skogar under de senaste 70 åren. Idag definieras den fjällnära skogens utbredning enligt *Förordningen om gränsen för fjällnära skog* – ett regelverk kopplat till skogsvårdslagen.

Men det var i början av 1950-talet som fröet till denna gräns uppstod genom Domänverkets arbete med att avgränsa de mest lågproducerande skogarna i nordvästra Sverige. Istället ville man koncentrera insatserna till mer produktiva marker. Arbetet gav upphov till den initialt strikt interna skogsodlingsgränsen, oftast kallad SO-gränsen. En gräns som så småningom av SLU kom att extrapoleras över andra markägarkategorier för att kunna användas som avgränsare i arealredovisningar för fjällnära skog. Idag är svenska staten den dominerande ägaren med hälften av arealen, enskilda står för en fjärdedel, bolag för drygt 15 procent och allmänningar för resten.

Bakgrund

I SLUTET AV 1940-TALET publicerade Norrlandskommittén *Utredning rörande skogstillgångarna och skogsindustrins råvaruförsörjning i övre och mellersta Norrland* (SOU 1948:32). Den påvisade bland annat att virkesförrådet i Norrland hade minskat under perioden 1924–1942, främst av riktigt grov skog. I utredningen noterades också vidsträckta arealer skogsmark med otillfredsställande föryngring. Man konstaterade att det förelåg ”ett ofantligt behov av skogliga restaureringsåtgärder”.

Som en följd av den ökade uppmärksamheten kring den skogliga situationen i Norrland var man på Domänverkets överjagmästarmöte 1948 överens om att avverkningarna radikalt skulle minska. Dessutom förespråkades krafttag vad gällde eftersläpningen i skogsvårdsåtgärder. Även vid följande möten åren 1949 och 1950 diskuterades skogsvården livligt. För vissa enskilda revir var kalmarsarealen över 40 procent.¹

Cirkulärskrivelse nr 1/1950

SOM EN FÖLJD AV DEN UPPENBARA eftersläpningen i skogsvården tog den nytitillträdde generaldirektören Erik Höjer initiativet till cirkulärskrivelse nr 1/1950 *angående utsyningarna och revirens skogsvårdsåtgärder*, vilken tillsändes samtliga norrlandsrevir. I denna gavs klara direktiv om att föryngringshuggningarna, det vill säga kalavverkning och ställande av fröträd, måste begränsas och ställas i relation till den äldre kalmarsareal man behövde åtgärda.

Arbetet med skogsodling (sådd och plantering) samt bränning/markberedning av gamla och nya kalmarker klassades som en förstahandsuppgift och målet var att man inom 15 år skulle ta igen den eftersläpning som förelåg. I skrivelsen framskymtar också de första funderingarna om en avgränsning av de lågproducerande markerna längst i norr och nordväst. Bland annat föreskrevs att äldre bestånd, där man bedömde att föryngringskostnaderna inte stod i proportion till intäkterna, skulle lämnas orörda tillsvidare och att *därvid kommer bland annat att övervägas fredning av större sammanhängande områden av nu ifrågakommande skogsmarker*.

Skogsodlingsgränsen

VÅREN 1950 GAVS JÄGMÄSTARNA Hans Olsson och Per Almberger i uppdrag att inventera och rekognosera skogsodlingsgränsen i de norrländska revirens höjdlägen. Sommaren 1950 och 1951 anordnades också veckolånga exkursioner i Norrbottens och Västerbottens inland. Förutom Domänverkets egen personal så deltog bland annat professorerna Manfred Näslund och Lars Tiren från Statens Skogsforskningsinstitut. Den första exkursio-

Urskog föll för maskinerna

nen gick till Tärendö, Jukkasjärvi, Gällivare, Pärllälvens och Storbackens revir, den så kallade "tundraresan". I generaldirektör Höjers inledande anförande beskrivs exkursionens syfte: *Ändamålet med denna resa är att vi skola försöka enas om vilka marker som med hänsyn såväl till ekonomiska som biologiska faktorer böra undantas från skogsbruk. Kanske kunna vi sedan draga upp åtminstone en provisorisk skogsodlingsgräns, ovanför vilka reproduktionsåtgärder i nuvarande läge icke böra utföras.*

Från exkursionerna finns detaljerade referat bevarade och det var inte alltid man var överens om hur de besökta skogarna skulle hanteras. Följande citat från en exkursionspunkt utefter vägen Nautijaur–Tjåmotis på före detta Pärllälvens revir, återspeglar en del av de olika synsätten.

Verner Lundgren, revirförvaltare: *Skogen här måste skötas efter stora linjer. Man kan icke räkna med att komma igen oftare än vart 25:e år. Därför måste man ta ganska mycket på en gång.*

Erik Höjer, generaldirektör: *Revirförvaltaren hade tydligen tänkt sig att skumma av grädden och sedan diskret draga sig tillbaka. Det är bättre att låta skogen stå tills vidare. Om ett sådant här bestånd ligger inom ett större område med bättre förutsättningar, bör det dock givetvis behandlas i samband med angränsande. Det främsta hindret för naturlig föryngring är att tillräckligt antal frötallar saknas.*

I cirkulärskrivelse nr 12/1952 angående skogsodlingsgränsen, tydliggjordes motiven bakom beslutet. Man tryckte starkt på att den skogliga återuppbyggnaden skulle koncentreras till marker i bättre avsättningslägen. Sålunda förbjöds föryngringshuggningar ovan skogsodlingsgränsen och redan befintliga hyggen skulle heller inte åtgärdas. I skrivelsen påtalades även de osäkra föryngringsförhållandena i området och risken för "fjällgränsens neddragning". När de eftersatta skogsvårdsåtgärderna nedanför gränsen åtgärdats skulle den i många fall kunna flyttas upp, något som kom att ske kontinuerligt.

Idag är 58 procent av all skogsmark inom gränsen för fjällnära skog formellt skyddad. I Norrbotten är siffran 70 procent. Vid 1990-talets början var debatten om de fjällnära skogarna intensiv i media.

FRÅN BÖRJAN HADE MAN TÄNKT ATT skogsodlingsgränsen endast skulle beröra Norrbottens och Västerbottens län. Men efter exkursioner i norra Dalarna 1952 och på de så kallade renbetesfjällen i Jämtland 1953 inkluderades även dessa.

Totalt hamnade 740 000 hektar produktiv skogsmark ovanför gränsen: I Västerbotten 472 000 hektar, i Norrbotten 128 000 hektar, i Jämtland 96 000 hektar och i Dalarna 44 000 hektar. Inom vissa revir blev arealreduktionen mycket omfattande, till exempel "förlorade" Jukkasjärvi revir hela 74 procent av sin produktiva skogsmarksareal.

Betydelse för naturvården

UPPRÄTTANDET AV SKOGSODLINGSGRÄNSEN INNEBAR att stora arealer av statens skogar lämnades för fri utveckling. Även om många av dessa tidigare plockhuggits, ibland så hårt att virkesförråden var nere på 30 kubikmeter per hektar, så fick de nu åldras utan mänsklig påverkan. Detta ledde indirekt till att de biologiska värdena ökade – något som generaldirektör Höjer var högst medveten om. I Norrlands Skogsvårdsförbunds Tidskrift 1954 skriver han följande: *Ännu finns emellertid på kronans marker väldiga områden, där yxa och såg lämnat skog kvar eller där de ej gått. När skogsodlingsgränsen nu dragits upp, lär praktiskt taget all kronaskog i övre skogsregionen, som kan vara av större intresse för naturskyddaren och fjällvandrarerna ha förlagts ovanför gränsen, varför avverkningarna av gammal skog kommer att bli mycket oväsentliga där.*

Domänverkets skogsodlingsgräns kom så småningom även att utnyttjas som en generell avgränsare för fjällnära skog. Institutionen för skogstaxering vid Skogshögskolan extrapolerade nämligen gränsen över andra markägares skogsinnehav i slutet av 1960-talet så att det blev en sammanhängande linje längs hela fjällkedjan, inklusive en del friliggande delar på statens mark öster om denna. Det var en gräns som kom att utnyttjas för att kunna beskriva skogliga data i fjällnära skogar.

Skogsodlingsgränsen slopas

I BÖRJAN AV 1980-TALET INLEDDE Domänverket ett omfattande arbete med att revidera gamla skogsindelningar och även nyindela marker som man ansåg möjliga att bruka ovanför gränsen. Hösten 1982 upphävde man skogsodlingsgränsen. Bedömningen då var att cirka 80 000 hektar av områdets totalt 650 000 hektar var möjliga att bruka.

Slopandet av skogsodlingsgränsen och de aktualiserade avverkningsplanerna satte igång en omfattande debatt både i riks- och fackpress. Den handlade om de naturvärden som finns i de relativt orörda skogarna och om deras stora betydelse för rennäring och sysselsättning, men även om möjligheterna att få upp ny skog.

Parallellt inventerade Naturvårdsverket med hjälp av länsstyrelserna förekomsten av urskogar i det fjällnära området.

Här listades ett sextiototal områden omfattande 670 000 ha, varav cirka 150 000 ha bedömdes vara produktiv skogsmark. I flera fall pekade Naturvårdsverket ut de av Domänverket nyindelade områdena som de mest värdefulla.

VID SAMMA TID PUBLICERADE BLAND annat Dagens Nyheter omfattande reportage om avverkningar i fjällnära skog som fick stor uppmärksamhet och som ledde till en intensiv politisk debatt. I riksdagen skrevs flera motioner som förordade utökad skydd av de fjällnära skogarna.

Det höga tonläget i debatten fick Domänverket att temporärt stoppa all avverkning ovanför den forna skogsodlingsgränsen, samtidigt som man gav SLU i uppdrag att undersöka förutsättningarna för förnying i det aktuella området.

En forskargrupp om nio personer gav sig med helikopter ut på en studieresa och besökte ett 25-tal objekt från södra Jämtland till nordligaste Norrbotten. Det liknade den resa som Domänverkspersonal och forskare hade gjort innan skogsodlingsgränsen blev till på 1950-talet.

I slutet av 1984 publicerade SLU rapporten *Skogsförnying i fjällnära skogar*. Forskarnas slutsatser var att det var möjligt att få upp ny skog i området, men att övergripande frågor om hur markanvändningen skulle utformas var viktigare i sammanhanget. Man föreslog också att hyggesstorleken skulle begränsas till 40 hektar.

Även Jordbruksutskottet besökte det fjällnära området under året för att träffa representanter för skogsbruk, rennäring, kommuner och naturvård. Deras arbete resulterade i ett betänkande som angav att *stor återhållsamhet* borde iakttas i det aktuella området. Det gjorde att Skogsstyrelsen 1985 införde nya föreskrifter om skogsbruket i fjällnära skog. Bland annat begränsades hyggesstorleken till 40 hektar, hyggesplöjning förbjöds och större markägare fick krav på sig att samråda med rennäringen. Begränsningen av hyggesstorleken kom år 2009 att ändras till 20 hektar.³

Spår av barktäkt.

Bark var ett viktigt inslag i den samiska kosten. Det tunna skiktet mellan veden och ytterbarken är rik på kolhydrater och C-vitamin. Barken skördades i juni då träden savar och barken både är lätt att komma åt och som mest näringsrik. Innerbarken kunde ätas direkt som en vårprimör, men oftast torkade man den till ett värdefullt kosttillskott för resten av året. Foto: Per Linder.

Fjällskogsdebatten intensifieras

UNDER ANDRA HALVAN AV 1980-TALET inleddes reservatsbildning av de värdefullaste objekten i urskogsrapporten. Samtidigt tog Domänverket initiativ till att avsätta 70 fjällnära domänreservat om drygt 1,2 miljoner hektar. Arealen barrskog inom dessa uppskattades till drygt 400 000 hektar. Dessa frivilliga avsättningar kom långt senare att omföras till formella naturreservat.

Men kampen för ytterligare begränsningar avtog inte. År 1987 uppmärksammade Naturskyddsföreningen de fjällnära skogarnas naturvärden genom föreningens årsbok. Samma år publicerade de även rapporten *Klimatisk hasardgräns i fjällnära skog* av Leif Kullman och Annika Hofgaard. En rapport som angav att det rädde *nästan oöverstigliga problem med skogsförnyelse* i området och rädde skogsbruket att avhålla sig från skogliga aktiviteter inom en zon på 200 höjdmeter under dagens trädgräns.

År 1988 kom så ett nytt inspel från Naturskyddsföreningen.⁴ Det var ett gränsförslag ritat på papperskartor som senare kom att digitaliseras på SLU. Så småningom blev det vägledande som gräns för FSC-certifieringens regelverk om fjällnära skogar.

Det politiska trycket på regeringen ledde till att den 1989 gav Skogsstyrelsen i uppdrag att utvärdera effekten av gällande regler kring avverkning i fjällnära skog. Kort därefter kom myndighetens rapport *Skogsbruk i fjällnära skogar*, med en gedigen beskrivning av området baserat på riksskogstaxeringens data. Den innehöll också en analys av skogsbrukets omfattning, dess betydelse för sysselsättningen och hur det skulle bättre kunna anpassas till naturvårdens och rennärings intressen.

Det stora intresset för fjällnära skogar ledde även till att SLU ordnade en serie 2-dagarskurser i inlandet som lockade närmare 250 deltagare och där debattens vågor gick höga.

Fjällnära skogar definieras i lagen

I **BÖRJAN AV 1990-TALET LADE** regeringen fram en proposition⁵ som till stor del vilade på de förslag som tagits fram i Skogsstyrelsens utredning året innan. Skogsstyrelsen fick också i uppdrag att i detalj definiera gränsen för fjällnära skog.⁶ Noterbart var också att avverkning inte får ske om det strider mot naturvårdens, rennäringens eller kulturminnesvårdens intressen.

När Domänverket år 1992 bolagiserades och övergick till Domän AB presenterades en ny inriktning för skogsbruket i de fjällnära skogarna. Under ledorden *stopp för hyggen i fjällnära urskogar* var tanken att alla äldre skogar skulle indelas i tre kategorier där de mest urskogsartade skogarna helt skulle undantas skogsbruk. Mellankategorin skulle endast få brukas med selektiva metoder medan trakthyggesbruk kunde tillämpas i de mest påverkade skogarna.

Året efter bildades Statens fastighetsverk, SFV, till vilka Domänverkets skogar ovanför odlingsgränsen i Västerbottens och Norrbottens län samt renbetesfjällen överfördes. Den egentliga skogsförvaltningen övertogs dock först 1996 då SFV började bygga upp en egen skoglig organisation. Då fanns förvånande nog ingen kategoriindelning av de fjällnära skogarna.

Frånvaron av kategoriindelning/målklassningar i Domänverkets skogsindelningsmaterial ledde till att omfattande naturvärdesinventeringar initierades i SFV:s regi i slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. Resultatet blev att cirka 50 000 ha fjällnära skog, och nästan lika mycket strax nedanför gränsen kom att betraktas som frivilliga avsättningar.

Fjällnära granurskog
med riklig förekomst
av skägglav.

Foto: Per Linder.

Förnyade naturvärdesinventeringar

ÅR 2002 FICK NATURVÅRDSVERKET i uppdrag att inventera skyddsvärda statliga skogar och urskogsartade skogar.⁷ Det var en landsomfattande inventering, men kom i första hand att handla om skogarna i nordvästra Sverige. Den pekade ut 334 000 hektar som skyddsvärda i landet, varav cirka 80 procent var belägna i de båda nordligaste länen i eller i nära anslutning till den fjällnära skogen.

Vad gäller Fastighetsverkets innehav var stora delar av de utpekade områdena sådana skogar som avsatts som frivilliga avsättningar, men ytterligare arealer gavs formellt skydd genom överenskommelser med Naturvårdsverket.

Sedan dröjde det bara till 2019 innan nya propåer om skydd i den fjällnära skogen dök upp, då inom ramen för Skogsutredningen rörande *Stärkt äganderätt, flexibla skyddsformer och naturvård i skogen*. Då var uppdraget att peka ut sammanhängande områden av kontinuitetsskog med dokumenterat höga naturvärden i, eller i anslutning till den fjällnära skogen. En analys av flygbilder och analyser av den kartering av Sveriges marktäckande som gjorts i Naturvårdsverkets regi (NMD-data), pekade ut ytterligare cirka 70 000 hektar som skyddsvärda. Dessa områden beslutade regeringen senare skulle skyddas. I beslutet angavs också att *efter att skyddet av dessa stora sammanhängande naturskogar med mycket höga naturvärden har genomförts bedöms behovet av att formellt skydda ytterligare skogar av samma skogstyp vara litet*.

Formuleringen är mycket lik den som Naturvårdsverket skrev efter urskogsinventeringen i mitten av 1990-talet, men som alltså har omprövats flera gånger.

Skogstillstånd och avverkning i fjällnära skog

DEN FJÄLLNÄRA SKOGEN OMFATTAR enligt "Skogsdata 2021" (tema Fjällnära skog) omkring 3 miljoner hektar skogsmark, varav 1,1 miljoner hektar är produktiv skogsmark. Medelåldern för barrskogen är 152 år och andelen skog under 40 år är bara cirka 4 procent. Björkskogar dominerar totalt sett, men om man ser till enbart den produktiva skogsmarken domineras den av gran, med en andel av 60 procent. Kännetecknande är också den rikliga förekomsten av död ved, i genomsnitt 21 kubikmeter per hektar på den produktiva skogsmarken.

Några säkra uppgifter på avverkningsarealer finns inte utan för att bedöma avverkningsnivån är man hänvisad till statistik rörande avverkningstillstånd. I början av 1980-talet låg arealen ansökningar om avverkningstillstånd på cirka 6 000 hektar per år för att i mitten av 90-talet vara nere i runt 500 hektar. Under 2000-talets början och fram till 2015 låg den på 2 500–3 000 hektar per år, för att under senare år öka dramatiskt till nivåer på över 13 000 hektar per år.

Anledningen var en dom i Mark- och miljööverdomstolen som klargjorde att om Skogsstyrelsen nekade en markägare avverkningstillstånd på grund av höga naturvärden så var staten skyldig att ersätta markägaren med 125 procent av virkesvärdet utan att ägandet påverkades. Under år 2022 betalade Skogsstyrelsen ut 250 miljoner kronor gällande 7 100 hektar för nekade tillstånd.

Merparten av de många sentida tillståndsansökningarna har dock avslagits. Under perioden 2019–2022 stannade de faktiskt givna tillstånden på i genomsnitt 1 200 hektar per år. Det motsvarar ungefär 1 promille av den fjällnära skogens produktiva mark.

Förändringar i fjällnära skog

EN AV DE MER INTRESSANTA analyserna visar att den idag avverknade volymen i fjällnära skog motsvarar 3 promille av landets totala avverkning. I absoluta tal handlar det om 300 000 kubikmeter, vilket kan sättas i relation till den naturliga avgången på 1 miljon kubikmeter och volymtillväxten som skattas till 3,4 miljard kubikmeter. Det sker således för närvarande en rejäl ökning av virkesvolymerna i området.

Som följd av den låga avverkningstakten har också andelen gammal skog ökat. Sedan början av 1980-talet har skog äldre än 160 år ökat med över 50 procent i de delar som ligger utanför reservaten. Även jämfört med 1950-talet så finns det mer gammal skog idag.

Skyddad fjällnära skog

ENLIGT SCB ÄR 58 PROCENT av all skogsmark (51 procent av den produktiva skogsmarken) i den fjällnära skogen formellt skyddad 2022. I Norrbotten är siffran 70 procent. Då är inte resultatet av Skogsutredningens inventeringar inkluderade.

Dessutom finns frivilliga avsättningar som bidrar till en utökad areal skyddad skog. I de nordligaste länen – Norrbotten, Västerbotten och Jämtland – ligger dessa på en andel av mellan 5 och 7 procent av den produktiva skogsmarksarealen. I den fjällnära skogen är den sannolikt högre.

I generaldirektör Erik Höjers artikel om bakgrunden och motiven till skogsodlingsgränsen från 1954 refererar han försiktigt till ”många naturvänner som ansåg att orörd eller försiktigt behandlad natur var en betydelsefull och nationell tillgång”.

Vi kan nog konstatera att nu, 70 år senare, så har denna syn vunnit mer allmänt gehör och inneburit att mycket stora arealer har skyddats. Möjligen kan man fråga sig om det är naturvårdsmässigt klokt att nu spendera ytterligare miljontals kronor på ett utökat skydd i det fjällnära området – detta samtidigt som andelen skyddad skog i södra och mellersta Sverige är mycket låg. ■

Fjällnära tallhed.

Foto: Per Linder

Noter

1. Huggningsklass 1 = kalmare med eller utan rester av äldre skog samt under förnygring liggande mark, varpå återväxten ej kan anses nöjaktig.
2. Rapporten ”Urskogar – Inventering av urskogsartade områden i Sverige, del 5 fjällregionen, 1984.
3. Propositionen Gränser i skog, 2009/10:201.
4. Ulf von Sydow: Gräns för storskaligt skogsbruk i fjällnära skogar – förslag till naturvårdsgrens, 1988.
5. Proposition 1990/91:3 Skogsbruket i fjällnära skogar.
6. SKSFS 1991:3
7. Den så kallade SNUS-inventeringen.